

УДК [316.3(477)]:(437)“1968”

Володимир Дмитрук

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: dmytruk_v@ukr.net

РЕАКЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ПОДІЇ 1968 РОКУ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ

У статті на основі широкого кола джерел розкривається вплив подій 1968 року в Чехословаччині на українське суспільство, висвітлюється реакція на них різних верств населення України. Приділена увага агітаційно-пропагандистській роботі органів політичного керівництва щодо формування громадської думки, спрямованої на підтримку зовнішньополітичного курсу ЦК КПРС. Стверджується, що, незважаючи на істотну протидію владних структур, жорстку політичну цензуру, об'єктивна інформація стосовно реформаторського курсу ідеологів і практиків «Празької весни» поширювалась у регіонах України і знаходила оцінку серед інтелігенції, робітництва, духовенства, молоді тощо. Розглянуто взаємозв'язок релігійних процесів в Україні та Чехословаччині.

Ключові слова: громадська думка, «Празька весна», релігійні процеси, греко-католицька церква.

Volodymyr Dmytruk

PhD in History, Senior Researcher

Institute of History of Ukraine

of the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: dmytruk_v@ukr.net

THE REACTION OF UKRAINIAN SOCIETY ON THE EVENTS OF 1968 IN CZECHOSLOVAKIA

On the basis of wide range of sources this article considers the influence of the events of 1968 in Czechoslovakia on Ukrainian society. The reaction of various social groups is shown. A lot of attention is given to propaganda campaign of the bodies of political leadership concerning formation of public

thinking. It is stated that objective information concerning reformative course of ideologists and practitioners of the Prague spring had been spread in different regions of Ukraine and had found its evaluation among intelligencia, proletariat, clergy, youth.

The events of 1968 in Czechoslovakia shook the Soviet society in general and Ukrainian in particular, intensified sociopolitical processes. The ideas of the Prague Spring not only politicized the society in a certain way, but also became an effective stimulus for the further development of the human rights movement, help to involve patriotic circles in Ukraine who, on the example of Czechoslovakia, saw the prospect of their struggle. Occupation of a sovereign country has provoked anxiety among ordinary citizens by their own destiny. The facts presented undeniably reveal that part of the Ukrainian society perceived the decision to send in troops into Czechoslovakia not as a limited military operation capable of neutralizing the local conflict but as large-scale military operations with long-term negative consequences for politics and the economy. The creative intelligentsia of Ukraine, in the vast majority, welcomed the reformist course of the Czechoslovak leadership, saw it as a way to expand democratic processes in Ukraine, the only opportunity for intellectual freedom.

In general, the events of the Prague Spring became an important phenomenon of the socio-political life of Europe in the second half of the twentieth century, one of the most serious political crises in the socialist camp.

Keywords: *public thinking, the Prague spring, religious processes, Greek-Catholic Church.*

Події «Празької весни» стали одним із найдраматичніших епізодів епохи соціалізму в ЧССР. У своїй основі «Празька весна» була суспільним рухом широких мас за демократичні перетворення в країні, зініційованим реформаторською течією всередині КПЧ і представниками інтелігенції.

Радянська пропаганда називала події у Чехословаччині «загрозою для соціалістичної системи». Усвідомлюючи це, влада прагнула створити щільний заслін впливу демократичних процесів у ЧССР на радянське суспільство. Керівництво СРСР намагалося довести, що події у Чехословаччині — це не просто внутрішні процеси, а наслідки втручання західних країн. Вони розглядалися як зіткнення соціалістичної і капіталістичної систем.

Упродовж тривалого часу в радянській історіографії домінував лише офіційний погляд, вироблений ідеологічним апаратом вищого політичного керівництва СРСР. Він розцінював реформаторський курс прогресивного крила ЦК КПЧ, найвищих органів державної влади Чехословаччини, ініціативи широких верств населення цієї країни як

«контрреволюційний заколот», спровокований «світовим імперіалізмом». Водночас, окупація ЧССР військами країн Варшавського договору демонструвалася у вигляді «братської допомоги союзників чехословацькому народові в захисті завоювань соціалізму». Було також запущено в обіг апробовану тезу про одностайну підтримку народами Радянського Союзу, зокрема українським, зовнішньополітичного курсу СРСР.

Із березня 1968 р. пропагандистську машину КПРС було запущено. Впродовж усього 1968 р. обмін інформацією між ЦК КПРС і крайкомами, обкомами й республіканськими комітетами КПРС був безперервним. Інформування населення про події у Чехословаччині мало на меті, з одного боку, пояснити населенню, як «правильно» розуміти й реагувати на процеси, що відбувалися, а з іншого боку, сформувати громадську думку, яка також могла чинити тиск на чехословацьке керівництво. Одночасно необхідно було відстежувати, які настрої у суспільстві, чи не вплинули чехословацькі віяння свободи й демократії на радянських громадян.

У СРСР, і зокрема в Україні, важливу роль у формуванні громадської думки відіграли закриті інформаційні листи ЦК КПРС, які протягом 1968 — першої половини 1969 рр. надсилалися первинним партійним організаціям країни. Вони стали стрижнем ідеологічних заходів, розрахованих на членів КПРС, широкі кола населення. Однією з форм ідеологічної і психологічної обробки населення стало проведення засідань партійних активів, закритих і відкритих партійних зборів, масових мітингів у трудових колективах. Дієвий вплив на населення здійснювали засоби масової інформації, які поширювали матеріали в руслі рішень вищого партійно-державного керівництва СРСР.

Незважаючи на протидію владних структур, жорстку цензуру, об'єктивна інформація про події 1968 р. в Чехословаччині різноманітними каналами доходила в Україну й поширювалася серед широких кіл населення. Важливим каналом розповсюдження зазначеної інформації залишалися ЗМІ ЧССР, які здійснювали свій вплив не лише на західні, а й на інші регіони України. Принципово нове уявлення про те, що відбувалося в Чехословаччині, громадяни України отримували в процесі обміну офіційними делегаціями по лінії партійних, радянських, комсомольських, профспілкових органів, громадських організацій, туристських програм.

Події 1968 р. в Чехословаччині сколихнули радянське суспільство загалом і українське зокрема, активізували суспільно-політичні процеси. Ідеї «Празької весни» не просто певним чином політизували суспільство, а й стали дієвим стимулом подальшого розвитку правозахисного руху, сприяли залученню до нього в Україні патріотично налаштованих кіл, які на прикладі Чехословаччини побачили перспективу своєї боротьби.

У різних верствах українського населення існували особи або групи осіб, які розглядали втручання у внутрішні справи Чехословаччини як протиправну, позбавлену сенсу й підстав акцію. Їхнє ставлення до того, що відбувалося в ЧССР, знайшло свій вияв у різних петиціях, прилюдних виступах, а також на побутовому рівні в усіх регіонах України, особливо після 21 серпня 1968 р.

Окупація суверенної країни викликала в пересічних громадян відверту стурбованість власною долею. Передусім це відбилося у сфері торгівлі: на прилавках магазинів наприкінці серпня — у вересні 1968 р. відразу зникли предмети першої необхідності. Про це регулярно інформували вище політичне керівництво республіки обласні, районні, міські комітети партії. Наприклад, 24 серпня 1968 р. Збаразький, Бучацький, Бережанський, Гусятинський, Козівський та інші райони Тернопільської області повідомляли, що «...помічається посилення попиту на товари першої необхідності. Так, у крамницях сіл Вербів і Куропатники Бережанського району, Конохівського сільського споживчого товариства Козівського району і ряду інших протягом останніх двох днів розкуплено всі товари першої необхідності — сіль, мило, сірники, гас»¹.

Про панічні настрої серед населення повідомляв Білоцерківський райком Компартії України Київської області. У його повідомленні від 2 вересня 1968 р. зазначалося: «Окремі верстви населення піддалися паніці, особливо у зв'язку з проведенням бойової тривоги в Білоцерківському гарнізоні і часткової мобілізації військовозобов'язаних. Унаслідок цього в магазинах створилися великі черги за товарами першої необхідності й виникли труднощі із забезпеченням населення хлібом, макаронними виробами, сіллю, милом та іншими товарами. Про ненормальне зростання попиту на продукти першої необхідності свідчать наступні дані, а саме: в період з 21 до 31 серпня [в районі. — *Авт.*] у середньому щоденно продавалося: солі — 17 тонн, а в звичайних умовах — 2,5 тонни; мила — відповідно 15 т і 200 кг; макаронних виробів — до 6 т і 1 т; сірників — 14 ящиків і 1 ящик; масла — 1,8 т і 200 кг; хліба — 27 т і 17 т; гасу — 12–14 т і 5 т. Всього за період з 21 до 31 серпня продано: солі — 173 т, мила господарського — 147 т, макаронних виробів — 66 т, сірників — 146 ящиків по 3000 шт. коробок, цукру — 125 т, масла — 18,8 т, гасу — 119 т»².

Студентка Ужгородського держуніверситету Л. Боровик у листі батькам до м. Кам'янця-Подільського так характеризувала ситуацію на Закарпатті: «У мене все нормально, якщо не рахувати міжнародне становище взагалі і наших взаємовідносин із Чехословаччиною зокрема. Не перебільшую, але паніка тут моторошна. У магазинах порожнеча, тобто сірників, солі, ковбаси немає»³.

Наведені факти небезпідставно свідчать, що частина населення України сприймала введення військ до Чехословаччини не як обмежену військову операцію, здатну нейтралізувати локальний конфлікт, а як широкомасштабні воєнні дії з тривалими негативними наслідками для політики й економіки. Уже сам цей факт, безумовно, заперечував типові твердження, що акція у Чехословаччині дістала всебічне схвалення й підтримку.

У Закарпатській області наприкінці 1960-х рр. серед угорського населення розпочали набирати силу автономістські настрої, які охопили не лише угорську наукову та творчу інтелігенцію, а й знайшли своє поширення в місцях компактного проживання угорців у сільській місцевості Закарпатської області. Інформуючи про це ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України П. Ю. Шелест зазначав: «Колгоспники с. Перехрестя Виноградівського району Закарпатської області Комловші Б. А., Сентмикловші Ю. С., кандидат у члени КПРС, і деякі інші колгоспники, угорці за національністю, зі схваленням відгукнулися про те, що в ЧССР на порядок денний поставлена національна проблема. На їхню думку, слід було б порушити питання про автономію угорців і в СРСР»⁴.

Стурбованість вищого політичного керівництва республіки, Закарпатського обкому Компартії України викликало налагодження тісних контактів угорської інтелігенції регіону з угорцями, що мешкали на території Східнословачької області ЧССР. Тому ЦК КПУ через ЦК КПРС звернувся з відповідними пропозиціями до керівництва Комуністичної партії Чехословаччини й Угорської соціалістичної робітничої партії⁵.

Не уникнули проблем також Рівненська, Волинська, Львівська й інші області України, куди згідно з угодою між урядами СРСР і Чехословаччини від 29 червня 1945 р. і договором від 10 липня 1946 р. протягом 1945–1947 рр. з Чехословаччини було переселено 2841 сім'ю загальною чисельністю 12404 особи⁶. Із 1968 р. посилювалися еміграційні настрої серед переселенців із Чехословаччини. На адресу центральних і місцевих партійних і радянських органів ринула злива колективних та індивідуальних заяв, у яких висувалися категоричні вимоги аж до відмови від громадянства СРСР.

Для того, щоб зняти напруження в середовищі переселенців, політичне керівництво, органи державної влади та управління УРСР у терміновому порядку зайнялися вирішенням їхніх матеріально-побутових проблем, застосовували до них засоби ідеологічного впливу. Причому ідеологічно впливати на громадян органам влади ставало дедалі важче. Так, учитель біології Великобичківської школи-інтернату Рахівського району Закарпатської області І. Івасюк, який до 1958 р. мешкав у Чехословаччині, не приховуючи своїх поглядів, у розмові з колегами сказав:

«Там, у ЧССР, справжня демократія, не те що в нас, а треба було б і в нас таку демократію». Категоричнішим був його колега, вчитель Білоцерківської середньої школи Рахівського району Закарпатської області І. Влад, румун за національністю, який стверджував: «Трохи залишилося до того часу, коли з тими, хто стоїть при владі, ми розрахуємося...»⁷.

Аналіз документів ЦК Компартії України, радянських спецслужб свідчить, що в українському суспільстві поступово зростало серйозне невдоволення невинуватим і необґрунтованим тиском на Чехословаччину, яка обрала власний шлях розвитку. Невдоволення загострилися у зв'язку з акцією країн Варшавського договору 21 серпня 1968 р. Одними з перших висловили нерозуміння причини застосування військових підрозділів Збройних сил СРСР у чужій країні радянські військовослужбовці. Навіть після перетину кордону вони до кінця не усвідомлювали поставлених перед ними цілей і завдань. Солдати та офіцери не могли зрозуміти, чому «миролюбна акція» країн Варшавського договору викликала таку негативну реакцію місцевого населення, готового зі зброєю в руках зустрічати «визволителів».

Не можна залишити поза увагою свідчення колишнього лейтенанта, заступника командира танкової роти з технічної частини В. Ридченка (зараз — полковник запасу), який на сторінках газети «Факты и комментарии» визнав: «Опівночі на 21 серпня наша танкова колона підійшла до кордону НДР і ЧССР. Прикордонних застав не було, а металеві ворота при в'їзді до Чехословаччини були зачинені. Чи можна це вважати перешкодою для бронетехніки? Наша частина увійшла в ЧССР і по відмінних асфальтованих дорогах вийшла до міста Страконіце. Тут шлях танкам перепинив більш ніж 10-тисячний натовп людей, і командир частини наказав зупинити колону. Треба сказати, що в міру просування військ територією ЧССР у військовослужбовців з'явилися сумніви в правильності своїх дій: адже перед перетином кордону ЧССР нам розповідали, що вдячний народ закидатиме «визволителів» квітами, але замість квітів чехи показували солдатам кулаки. Місцеві мешканці не розуміли, навіщо ми тут...»⁸.

Було б неправильно вважати подібні твердження суб'єктивними, сформованими під впливом сучасного трактування подій і фактів 1968 року. Мало чим відрізнялася картина, віддзеркалена в документах того періоду, підготовлених командуванням військових з'єднань і частин, їх політуправлінь і відділів. Так, член Військової ради, начальник політуправління Київського військового округу генерал-полковник В. Головін, доповідаючи 31 серпня 1968 р. першому секретареві ЦК Компартії України П. Шелесту про проведену ідеологічну роботу серед військовослужбовців, зауважив: «На більшість запитань даються обґрунтовані від-

повіді. Однак є і такі запитання, на які пропагандисти не можуть дати відповіді, оскільки не мають офіційної інформації⁹. У словах начальника політуправління Київського військового округу неважко простежити розгубленість політпрацівників КВО, які не могли переконати військово-службовців у виправданості покладеної на них місії.

Конкретнішим був у своїх судженнях керівник Особливого відділу КДБ при Раді Міністрів СРСР по Київському військовому округу генерал-майор А. Шурепов, який інформував ЦК КПУ про настрої військовослужбовців. Не залишилася поза його увагою думка офіцера 2-го окремого важкого бомбардувального авіаційного корпусу інженер-майора Л. Д. Суртаєва, який, нехтуючи проведеними пропагандистськими заходами, заявив: «Нашому уряду нема чого робити. Втручаються не у свої справи. Нехай чехи самі як хочуть, так і розбираються»¹⁰. Інший авіатор, старший технік з авіаційного і спеціального озброєння 1006-го важкого бомбардувального авіаційного полку капітан Ю. Д. Левін у колі офіцерів сказав: «Немає чого нам лізти у внутрішню політику інших. Нам треба на свої дірки латки ставити»¹¹.

Додав клопоту Особливому відділу КДБ при Раді Міністрів СРСР по Київському військовому округу й лікар однієї з військових частин, що базувалася в м. Броварах поблизу Києва, В. Малинкович. 21 серпня 1968 р. він категорично відмовився виконувати свій «інтернаціональний обов'язок». Звертаючись до замполіта частини, В. Малинкович заявив, що в цій акції не братиме участі, оскільки вважає, що це злочин і порушення міжнародного права. Вочевидь, не бажаючи надавати вчинку В. Малинковича широкого розголосу, командування КВО після численних допитів, залякування розстрілом вирішило розв'язати справу меншою кров'ю. Після суду офіцерської честі його було назавжди відраховано з армії¹². Високі резолюції на вказаному документі показали, що вище політичне керівництво України не було готове до такої реакції з боку військово-службовців, насамперед, офіцерського складу. Ознайомившись із інформацією, підготовленою начальником Особливого відділу КДБ при Раді Міністрів СРСР по КВО генерал-майором А. Шуреповим, перший секретар ЦК КПУ П. Шелест доручив командувачу Київського військового округу В. Г. Куликову доповісти про вжиті заходи¹³. Неважко передбачити, які саме заходи могли вжити спецслужби, що працювали при Київському військовому округу.

Останні ретельно вивчали кореспонденцію, яка надходила з військових з'єднань і частин, розквартированих у Чехословаччині. Навіть окремі витяги з листів можуть показати ті почуття, які переживали військово-службовці. Наведемо лише декілька з них: «...Живемо в лісі, в наметах. Усе так само блокуємо військове містечко. Усе так само отримуємо

образи («Окупанти!», «Загарбники!»), погрози («Забирайтеся додому!» та ін.)». «...Я животію в ЧССР. Як ти знаєш, нашому брату тут погано. Чехи називають нас окупантами, нахабно в очі говорять: навіщо приїхали, забирайтеся звідси поки цілі. Був у місті Остраві, туди краще не їздити: кидають камінням, тухлими яйцями, навіть стріляють...»¹⁴.

Подібні судження серед колег, у приватних листах до рідних не залишалися без відповідних наслідків. Редактор української редакції радіо «Свобода» В. Зілгалов на сторінках інформаційного культурно-політичного щоквартальника для українців у Чеській Республіці «Пороги» 1998 р. розповів про життєві негаразди, які пережив його дядько, котрий дозволив собі у спілкуванні з чехами кинути фразу про те, що «Україна окупована вже п'ятдесят років»¹⁵. Наведені факти аж ніяк не були перебільшенням. Щоб переконатися в цьому, достатньо звернутися до спогадів однієї з ключових військових фігур в операції 1968 р. в Чехословаччині генерала О. М. Майорова. Навіть виправдовуючи проведену акцію, він не міг не визнати того, що реакція військовослужбовців була досить складною і суперечливою. Політпрацівники все частіше доповідали про «нездорові настрої» серед солдатів і офіцерів¹⁶.

Характеризуючи протестні настрої серед військовослужбовців строкової і надстрокової служби, рядових і офіцерів запасу 1968 р., не можна залишити поза увагою й численні відмови запасників від участі у військових зборах, призовників — від виконання свого військового обов'язку. Так, секретар Хмельницького обкому КПУ К. Яновицький повідомляв про відмову капітана запасу, члена КПРС, працівника автопідприємства 22021 м. Хмельницького Л. Кичатого відбути до військової частини. Інші військовозобов'язані С. Розведський (м. Хмельницький) та І. Шевчук (м. Старокостянтинів) зробили так само, хоча й пояснювали своє рішення релігійними мотивами¹⁷. Категорично відмовилися 25 серпня 1968 р. виїхати у спецвідрядження до ЧССР у складі сформованого за рішенням Уряду СРСР військово-експлуатаційного відділення Придніпровської залізниці члени КПРС, помічники чергового по Запорізькому відділенню В. Огурцова та І. Черкез. Справу щодо їхньої «політичної незрілості» розглядав Запорізький обком КПУ¹⁸.

Серйозне невдоволення серпневою акцією 1968 р. спостерігалось не лише в середовищі військовослужбовців, які були змушені, в більшості своїй попри власну волю, виконувати поставлені перед ними завдання. Неоднозначною, далекою від офіційних трактувань була думка і цивільного населення України, яке довідувалося про події у Чехословаччині в основному за повідомленнями офіційних засобів масової інформації. Уже в перші дні після окупації Чехословаччини негативне ставлення до зазначеного кроку радянського керівництва висловили громадяни ЧССР,

які перебували на території України, брали участь у реалізації економічних, культурних, освітніх програм. Зокрема, не залишалася непоміченою позиція Генерального консула ЧСР у м. Києві Й. Горака, який на зустрічах з українськими громадянами стверджував, що введення союзницьких військ на територію Чехословаччини є окупацією, яка принижує національну гідність 14-мільйонного населення ЧСР. Інформуючи про це ЦК КПРС 25 вересня 1968 р., перший секретар ЦК КПУ П. Ю. Шелест просив розглянути питання про відкликання Й. Горака з посади керівника дипломатичного представництва ЧСР у м. Києві¹⁹.

Солідарність зі своїм народом висловила група чехословацьких фахівців, що працювала в локомотивному депо станції Київ-Пасажирський Київського відділення Південно-Західної залізниці. У день опублікування заяви ТАРС про введення військ вони відмовилися приступити до роботи, а після відвідання чехословацького консульства керівник групи, член КПЧ з 1945 р. Яромир Кринес заявив, що чехословацький уряд не звертався з проханням про введення військових підрозділів збройних сил країн Варшавського договору на територію Чехословаччини. Наступного дня вони прибули на підприємство о 8 годині ранку, але протягом двох годин до роботи не приступали. Майстер Карел Гумчал заявив, що вночі вони слухали радіопередачу, з якої довідалися, що радянські війська, увійшовши в Чехословаччину, поводять себе як гітлерівські окупанти. «Цього чехословацький народ ніколи не вибачить», — сказав він²⁰. До радикальніших заходів вдалося 18 чехословацьких студентів, які перебували на відпочинку в серпні 1968 р. в с. Приморському Кілійського району Одеської області. Довідавшись про введення військ країн Варшавського договору, вони вийшли на вулиці курорту з гаслами «Смерть радянським окупантам!», писали та розповсюджували листівки аналогічного змісту серед відпочиваючих²¹.

Творча інтелігенція України, у переважній більшості, вітала реформаторський курс чехословацького керівництва, вбачала в ньому шлях для розширення демократичних процесів в Україні, єдину можливість для інтелектуальної свободи. Публікації останніх років дозволили глибше з'ясувати політичні вподобання творчої еліти України. Зокрема, на своєрідний дискусійний клуб перетворилася Спілка письменників України, в якій годинами точилися розмови щодо Чехословаччини, висловлювалися далекі від офіційних думки.

Для зняття напруги серед письменників перший секретар ЦК Компартії України П. Ю. Шелест запросив наприкінці травня 1968 р. близько сорока літераторів на теплохідну прогулянку по Дніпру, впродовж якої відбувалася масована ідеологічна обробка представників секретаріату та правління СПУ. Ось що писав про цей захід П. Ю. Шелест: «Були

відверті, але водночас і гострі питання, бесіда відбувалася при взаємному розумінні всіх непростих питань. Треба й у майбутньому більше мати з ними контактів, допомагати їм розбиратися в складних питаннях зовнішньої і внутрішньої політики, соціальних, національних, духовних питаннях, безумовно, розумніше тактично направляти їхню творчу діяльність. Багато виникло питань про події у Чехословаччині — ця тема їх дуже цікавила й тривожила. Вважаю, що зустрічі в такій обстановці і породжують взаємну довіру, і викликають на відверті розмови»²².

Однак українські письменники, вислухавши аргументи лідера ЦК Компартії України, продовжували зберігати щодо Чехословаччини власну думку. Останнє яскраво підтвердила доповідна записка до ЦК КПУ за № 987/16 від 4 березня 1969 р. голови Комітету державної безпеки при Раді Міністрів України В. Нікітченка. Серед «серйозних ідеологічних збочень» керівник спецслужби республіки називав «тенденційне ставлення ряду членів СПУ до подій у Чехословаччині». Не обійшов своєю пильністю В. Нікітченко і таких літературних авторитетів, як О. Гончар та Л. Новиченко.

Прагнучи максимально унеможливити негативні наслідки від висловів товаришів по перу, секретаріат і партком СПУ вдалися до низки заходів, що доводили б лояльність письменників. Доповідаючи вищому політичному керівництву республіки, заступник завідувача відділу культури ЦК Компартії України Д. Цмокаленко писав: «Щодо деякої пасивності окремих письменників під час найгостріших подій у Чехословаччині відділ культури ЦК КП України мав розмову з секретарем парткому СПУ т. Козаченком. Після розмови газета «Літературна Україна» організувала ряд виступів, у яких гостро засуджувалися підступи імперіалістичної реакції. Що ж до позиції тт. Новиченка і Гончара, то вона не викликає сумнівів. Т. Новиченко кілька разів відкрито виступав із рішучим осудом дій чехословацької контрреволюції, зокрема й на останньому пленумі СПУ. Т. Гончар підписав відкритий лист до чехословацьких письменників, у якому висловлюється чітка позиція в цьому питанні всіх радянських літераторів»²³.

Щодо принципової позиції «усіх радянських літераторів» Д. Цмокаленко явно погрішив проти істини. Так, не захотів брати участь у загальному хорі засудження Чехословаччини письменник, лауреат Державної премії СРСР, автор твору «В окопах Сталінграда» В. П. Некрасов. Пізніше у процесі інспірованої проти нього кампанії письменнику пригадали також і підтримку «чехословацьких ревізіоністів»²⁴. Поет і перекладач Володимир Житник, який особливо цікавився чеською літературою, мав чимало друзів серед літераторів, журналістів ЧССР, відвідавши 1968 р. Прагу, назавжди залишив у своєму серці враження, що пізніше

стали сюжетом його вірша «Прага. VIII.1968». Особливо хвилюючими в ньому є такі рядки:

*«Місто з вежами, що вкарбувались у вись, —
мов крапки над найтоншою літерою,
наче сотні вітрильників разом зійшлись
і чекають попутного вітру.
Хто додумався танком пройтися по тобі?!
Хто посмів осквернити це місто?!
Б'ється в серце готичний, хоральний прибій
б'ється чисто і урочисто...»²⁵.*

Отримати об'єктивну інформацію про події у ЧССР всіляко прагнув редактор молодіжних передач Дніпропетровського радіокомітету В. І. Заремба. Однак його спроби ознайомитися з україномовною газетою Чехословаччини «Нове життя», обговорити опубліковані в ній матеріали з колегами по роботі розцінювались як антирадянська вихватка і призвели до втрати молодим журналістом улюбленої роботи²⁶.

Для того, щоб з'ясувати, що насправді відбувалося в Чехословаччині, інженер Дніпропетровського металургійного інституту, автор кількох поетичних збірок М. Чхан звернувся до чехословацьких журналістів, які надіслали йому відповідні матеріали. Як наслідок — він потрапив у поле зору органів КДБ. До того ж перший секретар Дніпропетровського обкому партії О. Ф. Ватченко 25 квітня 1968 р. доручив секретареві обкому КПУ з ідеологічних питань А. Я. Пашенку «особисто розібратися і доповісти»²⁷.

Неправильна оцінка подій у Чехословаччині стала одним із мотивів звинувачень на адресу наукового співробітника Інституту літератури АН України В. Іванисенка²⁸. 27 червня 1972 р. президія СПУ під головуванням Ю. Смолича виключила його з членів Спілки²⁹.

У повідомленні секретаря Полтавського обкому КПУ М. Губерського, який 30 серпня 1968 р., інформуючи ЦК Компартії України про відгуки населення на події у Чехословаччині, писав: «Окремі працівники Полтавської художньої майстерні висловлювали такі думки: «Чого нам треба було лізти в Чехословаччину? Там і без нас розберуться, самі вирішать як їм бути». Не допомогло і запевнення, що «Полтавський міськком партії вжив заходів до посилення роз'яснювальної роботи серед художників»³⁰. В іншому випадку відомий український художник В. Черніков звернувся до ЦК КПРС з листом, в якому закликав зайняти зважену й толерантну позицію щодо ЧССР³¹. Непересічність мислення призвела до виключення зі Спілки художників України 10 листопада 1968 р. А. Горської, Л. Семикіної, Г. Севрук. Останні хоча відкрито й не виступали проти політики СРСР щодо Чехословаччини, однак не могли і не бажали змиритися з

тією жорсткою та нічим невинуватою силою, яка нівечила як особистість, так і суспільство³².

Осередком вільнодумства залишалася Спілка кінематографістів України. Цікавими в цьому плані є спогади В. Крагліка, який у пориві почуттів надіслав один зі своїх творів — «Пісню про гайдамаків» — з присвятою особисто О. Дубчеку. Незабаром через газету «Руде право» він отримав подяку за такий подарунок. Проте з цього необхідні висновки зробили радянські спецслужби, які взяли В. Крагліка під особливу опіку. На захист свого товариша стали видатні майстри українського екрана Іван Миколайчук, Леонід Биков, які, користуючись власним авторитетом, надавали йому моральну та матеріальну підтримку, так чи інакше солідаризувалися з його поглядами³³.

Спілка журналістів України через професійні можливості була краще поінформована про події у Чехословаччині. Зокрема, власний погляд на цю проблему мали журналісти газети «Радянська Україна» А. Друкаренко й І. Кухар. Про це «поспішив» повідомити відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ слухач Вищої партійної школи при ЦК Компартії України А. Донець, якого особливо вразило, що в приватній розмові А. Друкаренко заявив: «...СРСР — це жандарм у рамках соціалістичної системи, який пригноблює, змушує йти своїм шляхом інші народи соціалістичних країн»³⁴. Не залишилися непоміченими для вищого політичного керівництва та спецслужб погляди випускника Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, редактора республіканського видавництва «Молодь України» М. Малаша. У листі братові, токареві Дніпропетровського заводу металургійного устаткування, від 24 березня 1968 р., М. Малаш писав: «Цікаві діла в Чехословаччині. Наші газети в основному мовчать, але там є чимало нового. Про це я довідуюсь з радіо. Чехословацькі газети в Києві теж не продаються, хоча раніше були завжди. Немає і югославських, бо ті теж пишуть про все, що відбувається в Чехословаччині. Правда, газета «Нове життя», що виходить у Чехословаччині українською мовою, прийшла Кореневичу, який її виписує. Спочатку — без вкладиша, а тепер оце — повністю. Будемо вірити, що й у нас скоро буде якась буча. Коли б швидше, а то далі так жити не можна. Імперія розпадається, і буде добре, якщо й Україна скаже своє слово проти цієї імперії»³⁵.

Як окупацію розглядав вторгнення до ЧССР літературний працівник редакції газети «Черкаська правда», майбутній лауреат Шевченківської премії В. Захарченко. Прослуховуючи зарубіжні радіостанції, опрацьовуючи газету «Нове життя», журнал «Дружно вперед», він повністю переконався, наскільки неправдивою і тенденційною була радянська пропаганда³⁶.

У різних прошарках української інтелігенції — серед учителів, лікарів, інженерів — знайшлося багато незалежно мислячих людей, здатних не лише самостійно аналізувати події, що відбувалися, а й намагатися чесно ділитися своїми думками з іншими. Учитель фізики Вахнівської середньої школи Липовецького району Вінницької області О. Г. Бубела тиск СРСР на Чехословаччину сприйняв як власний незгасаючий біль. Ось що пише з цього приводу його учень В. Турбовець: «На все моє життя однією яскравою сценою запам'яталася подія, що суттєво вплинула на моє подальше життя. Цього весняного ранку 1968 року ми, учні 9-В класу, прийшли в фізкабінет, що містився в південному крилі школи на другому поверсі, і за кафедру вийшов наш учитель О. Г. Бубела. Він попросив у нас вибачення, що змушений відступити від теми уроку фізики, але події в світі вимагають адекватної реакції. Сказавши, що він забере в нас не більше п'яти хвилин часу і впершись кулаками в кафедру, гостро засудив знахабнілих московських мілітаристів. Пам'ятаю його слова про те, що ніколи ще військова сила не вирішувала жодної проблеми, і що врешті-решт агресор жорстоко поплатиться за свої дії. Це був немовби грім серед ясного дня»³⁷.

Особливу стурбованість вищого політичного керівництва республіки й спецслужб викликало студентство. На початку вересня 1968 р. перший секретар ЦК КПУ П. Ю. Шелест переконував студентів Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка у справедливості й обґрунтованості акції країн Варшавського договору в ЧСРСР. Відсутність відкритої дискусії дала підставу лідеру КПУ вважати, що його ідеологічна місія була успішною. Однак на П. Шелеста чекало відверте розчарування. Звернімося до сторінок його щоденника: «На другий день після зустрічі я отримав листа лайливого, образливого змісту на свою адресу. Чому я, мовляв, лізу до студентів, що я про Чехословаччину говорив неправду, а по Союзу і республіці прикрасив стан справ. Тон записки був не лише зухвалий, але й образливий не тільки для мене особисто, але й для нашої системи. Мені було до болю прикро, неприємно, я тривалий час перебував під враженням цієї зухвалості. Записка була написана українською мовою, у віршованій формі. Підпис: «Студенти слухали тебе»³⁸.

Листа першому секретареві ЦК КПУ можна було би вважати одиначним, не вартим уваги випадком, якби не інші факти, які спостерігалися в студентському середовищі. Наприклад, 18 вересня 1968 р. до студентів того ж університету надійшло звернення за підписом «Голос народу», в якому їх закликали взяти приклад із чехословацьких студентів, що залишили аудиторії і мужньо виступили проти диктатури³⁹.

Неспокійною була ситуація не лише у вищих навчальних закладах великих адміністративних, наукових і культурних центрів, а й навіть у

ВНЗ, технікумах, професійно-технічних училищах провінційних міст. Так, у лютому 1969 р. ректор Кременецького педагогічного інституту Тернопільської області М. Л. Бригінець на партійному активі, присвяченому ознайомленню з листом ЦК КПРС про події у Чехословаччині, прилюдно запитував: «Як нам бути із студентами, як пояснювати їм події в Чехословаччині? Адже вони слухають закордонне радіо, яке неправильно тлумачить самоспалення студента Яна Палаха»⁴⁰.

Із метою встановлення необхідного контролю над вищими навчальними закладами політичне керівництво республіки рекомендувало обкомам партії провести розширені партійні збори за участю професорсько-викладацького складу ВНЗ і студентського активу. Так, у м. Львові, де налічувалося більше 100 тисяч студентів, на подібних партійних зборах були прийняті такі трафаретні рішення: «Систематично відвідувати збори в студентських колективах, бувати в усіх гуртожитках у вечірні години, цікавитися проведенням вечорів відпочинку та інших масових заходів молоді, глибше вивчати стан побуту, громадського харчування студентів». А головне: «...було вказано на необхідність давати чіткі та зрозумілі відповіді на всі питання, що цікавлять студентську молодь у зв'язку зі згаданими [чехословацькими. — *Авт.*] подіями»⁴¹.

Акцентуючи увагу на позиції наукової, творчої інтелігенції, студентства, які завжди виявляли незалежність думки, одночасно зазначимо, що не стояли осторонь і українські робітники. Як відзначав доктор історичних наук В. Сергійчук, під збільшувальне скло рад робітничої честі за невідповідність поглядів офіційній точці зору на події у Чехословаччині лише в Луганській області потрапили робітники шахт «Садово-Хрустальна» — Ю. Г. Ростокін, № 63 — Л. Д. Єльцев, «Суходольська» № 1 — В. І. Шерепа, «Центральна» — А. М. Шкляр, № 10 імені Артема — М. М. Абраменко, робітник очисного забою шахти «Чорноморка» В. І. Лановський, забійник шахти № 68 А. М. Рунчак, тракторист тресту «Лисичанськвугілля» Є. Єрмаков, маляр НВД-4 Луганського відділення Донецької залізниці К. М. Карюкін⁴².

Робітники Молочанського меблевого комбінату Запорізької області за поданням обкому Компартії України одноставно засудили свою колегу В. Сулименко, яка визнала, що західним радіостанціям вона довіряє значно більше, ніж радянським засобам масової інформації⁴³. Так само розглядалися в Запорізькій області аналогічні справи робітників абразивного комбінату В. Наймана та конструкторського бюро «Прогрес» І. Якушевича⁴⁴.

Зі спецповідомлень органів КДБ при Раді Міністрів УРСР довідуємося про численні випадки розповсюдження листівок у м. Києві наприкінці 1960-х — на початку 1970-х рр. Найбільшу їх кількість було вияв-

лено в студентських аудиторіях. У результаті цього серед іншого практично в усіх ВНЗ України було встановлено жорсткий перепускний режим.

Листівки поширювалися і в Черкаській області. Біля входу до Уманського педагогічного інституту 22 серпня 1968 р. було виявлено листівку такого змісту: «Ганьба агресії в Чехословаччині». Тоді ж в м. Умані виявлено ще одну листівку з текстом: «Свобода — так, танки — ні»⁴⁵. У м. Нововолинську Волинської області 26 серпня 1968 р. на приміщеннях ринку, управління шахти № 4 та ресторану «Шахтар» були написані вугіллям такі гасла: «Смерть кремлівським бюрократам! Руки геть від Чехословаччини!» та «Смерть радянським окупантам!»⁴⁶.

У м. Чернівцях у приміщенні університету, в під'їздах будинків на вулицях Українській, Леніна, Міцкевича, Шевченка, провулку Українському у вересні 1968 р. були розповсюджені листівки, які давали наступні оцінки подіям у Чехословаччині:

«Товариші! Пропаганда в нашій країні обрушує шквал наклепів на народ, Комуністичну партію, органи друку та молодь соціалістичної Чехословаччини. Намагаючись звести наклеп на партійних і державних діячів ЧССР, радянська пропаганда використовує брудні плітки й домисли, в черговий раз демонструючи давнішні прийоми шантажу і погроз. Із продажу вилучено газети найбільших Комуністичних партій світу. Ганьба прислужникам брудної пропагандистської кампанії!»

«Події в Чехословаччині доводять, що купка осіб, яка захопила владу в нашій країні й партії, заради збереження свого панівного становища продала інтереси миру, соціалізму і пролетарської солідарності. Їхні авантюристичні дії знову втягнули світ у жахи холодної війни, зірвали підписання договору про нерозповсюдження ядерної зброї і викликали небувалий до цього часу розкол у комуністичному русі. Геть, зганьбившу нашу країну, політику авантюристів!»

«Товариші! Подальший розвиток соціалізму в ЧССР загрожував панівному становищу партійної верхівки КПРС, нездатної забезпечити розвиток соціалізму шляхом демократії і свободи. Керівництво КПРС для виправдання агресії в Чехословаччині вигадало міф про контрреволюцію. Геть реакційну верхівку КПРС — душителя свободи соціалізму!»⁴⁷.

Навіть побіжний аналіз тексту вказаних листівок свідчив, що їхній автор представляв високоосвічені кола українського населення, добре орієнтувався в нюансах зовнішньої політики СРСР. Такої ж думки дотримувалися і радянські спецслужби. Так, Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР по Чернівецькій області шукало автора, насамперед, у колах наукової, творчої інтелігенції, серед студентства⁴⁸.

На території західних областей України поширювалися також листівки чеською і словацькою мовами, здебільшого виготовлені в ЧССР.

В одній з них, за 1969 р., зазначалося: «Наближається сумна річниця ганебної окупації нашої дорогої батьківщини військами так званих друзів! Колабораціоністи на чолі з Гусаком, Індрою, Кольдером та іншими їм подібними зрадниками намагаються одурманити чеський і словацький народи, легалізувати окупацію 21 серпня як цілком відповідне і необхідне втручання «наших друзів». Тому треба було видалити з державного керівництва і громадського життя тих осіб, які до останнього часу опиралися і ціною власної безпеки і втрати суспільного становища хотіли перешкодити цьому. Ці народні герої нашого народу на чолі з Крігелем, Пахмоном, Затопеком, Гавелом та іншими гордо заявили про себе, безстрашно стали в перші ряди опору проти сваволі продажних душ Штроугалової й Аусперової кліки і героїчно захищають святу правду щодо дійсної мети незваних гостей. Наші народи не забудуть про самопожертву наших дорогих синів Яна Палаха та Яна Заяца. Їхня самопожертва не повинна бути забутою»⁴⁹.

Вище політичне керівництво та спецслужби не могли не відзначити помітного поживлення в середовищі української діаспори у світі. Насамперед, йшлося про активність української громади в Чехословаччині, яка не лише підтримала демократичні перетворення партійно-державного керівництва ЧССР, а й виступила однією з найревніших їх прибічників. Висвітлюючи ці питання, С. В. Віднянський та Р. М. Постоловський на переконливих прикладах доводять, що українське населення Чехословаччини прагнуло в усіх сферах політичного, економічного, культурного життя підтримати реформаторів⁵⁰.

На з'ясування чехословацьких питань була зорієнтована зарубіжна українська інтелектуальна думка. Зокрема, українські часописи зі своїми коментарями передруковували відозви і статті відомого російського правозахисника А. Т. Марченка, що дозволив собі кинути виклик правлячому режимові⁵¹. У чехословацьких виданнях «Дукля», «Дружно вперед», «Нове життя» друкувалися твори українських дисидентів⁵². Свої аналітичні дописи оприлюднював М. Прокоп, який намагався узагальнити уроки, які могла б винести Україна з чехословацьких подій⁵³. Принципову позицію науковця і публіциста висловлював А. Камінський, який наголосив, що процеси, які відбувалися в ЧССР, були єдиним шансом, який давала практика соціалістичному табору європейських країн для реформування і входження у світове співтовариство⁵⁴. Цієї думки притримувалися також учасники III з'їзду Світової антикомуністичної ліги, який відбувався в Таїланді 3–8 грудня 1969 р. У прийнятій ними резолюції зазначалося, що придушення ініціатив керівництва ЧССР є ні чим іншим як знаменом нового етапу реакції у країнах соціалізму⁵⁵.

Звісно, при цьому не обходилося без перебільшень. Зокрема, в історичній і політологічній літературі істотно переоцінювалася роль

П. Ю. Шелеста в постановці й реалізації заходів із придушення «Празької весни»⁵⁶. Навіть сприймаючи його як впливового політика, не можна не наголосити, що всі принципові рішення приймалися вищим партійно-державним керівництвом у Москві, і перший секретар ЦК Компартії України був лише їх активним виконавцем⁵⁷.

Хибно також вважати, що деякі українські зарубіжні організації, перебуваючи під впливом вищого політичного керівництва СРСР і УРСР, не мали свого власного погляду на перебіг чехословацьких подій. Яскравим прикладом цього можуть бути гострі дискусії у Товаристві об'єднаних українських канадців (ТОУК). 20 вересня 1968 р. пленум крайового комітету ТОУК категорично виступив проти окупації Чехословаччини. Особливо гостро висловилися щодо цього А. Білецький, Ю. Солоненко, І. Хитренький, В. Хомин та інші. Незважаючи на те, що під впливом ЦК КПРС, ЦК Компартії Канади і особисто Генерального секретаря ЦК КПСУ Каштана вдалося дезавувувати деякі прийняті резолюції, сам факт обговорення цього питання Товариством мав широкий резонанс не лише серед українців Канади, а й в українській спільноті інших зарубіжних країн⁵⁸.

Під впливом чехословацьких подій 1968 р. на якісно новий рівень піднявся громадський рух за легалізацію Української греко-католицької церкви. Принципово нові підходи чехословацького керівництва до свободи віросповідань, відновлення греко-католицької церкви в ЧССР 1968 р., повернення храмів і культового майна стало своєрідним сигналом для католиків східного обряду України. Відразу після постанов, прийнятих чехословацькою законодавчою і виконавчою владою, з геометричною прогресією зростала петиційна кампанія, під час якої духовництво та віруючі УГКЦ вимагали скасування рішень поспішно зібраних і неканонічних соборів у Львові (1946 р.) і Мукачеві (1949 р.), добивалися визнання УГКЦ легальною релігійною організацією, яка б могла забезпечити духовні потреби своїх віруючих. Почастішали випадки захоплення храмів, виходу священників із РПЦ, неприхованого виконання релігійних служб і треб. Навіть в офіційних документах, матеріалах патріархії РПЦ подібна активність віруючих нерозривно пов'язувалася з виходом із підпілля їхніх єдиновірців у Чехословаччині⁵⁹.

Утихомирення неприйнятної для партійно-державного керівництва СРСР громадської думки відносно подій у Чехословаччині здійснювалося різними методами — від профілактичних бесід в управліннях КДБ, перевірок на професійній основі до порушення кримінальних справ, які тягнули за собою тривалий термін ув'язнення.

Одним із засобів боротьби з інакодумством стало порушення кримінальних справ за 62 і 197 статтями КК УРСР. Крім того, у звину-

вачувальних висновках чільне місце посідало серед іншого «антирадянське трактування чехословацьких подій». Як приклад можна навести кримінальні справи викладача вищого військового навчального закладу Г. Алтуняна⁶⁰, правозахисника, генерала П. Григоренка⁶¹, доцента Кіровоградського педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна Г. Дубовова⁶², літературного працівника редакції газети «Черкаська правда» В. Захарченка⁶³, заступника завідувача відділу пропаганди й агітації Черкаського обкому КПУ (звільненого із посади незадовго до порушення кримінальної справи) М. Ліхцова⁶⁴, вчителя з Житомирської області Д. Мазура⁶⁵ та ін.

Відаючи належне викладеним фактам, необхідно зазначити, що суспільна підтримка для Комуністичної партії СРСР і державної влади була дуже важливою, тому їй необхідно було сформувати позитивну громадську думку. Це було потрібно і для стабільності режиму, аби уникнути опору та критики, і для демонстрації західним країнам домінуючих настроїв.

Аби виправдати дії і втручання у внутрішні справи іншої країни, керівництво СРСР намагалося дискредитувати демократичні процеси в Чехословаччині. Ці процеси називалися «контрреволюцією», тлумачилися як «намагання відновити буржуазний лад».

Виявлені документи доказово свідчать, що події 1968 р. у Чехословаччині досить неоднозначно сприймалися в Україні. Обґрунтування введення військ до ЧССР викликало сумнів у колах української наукової, творчої інтелігенції, серед студентської молоді, робітників, селянства, духівництва, які вбачали в тискові на Чехословаччину відхід від принципів демократії, забезпечення прав і свобод людини⁶⁶.

Події 1968 р. у Чехословаччині певним чином сприяли підйому українського національного правозахисного руху, в якому через «Працьку весну» визрівала ідея можливості реальних змін у тоталітарній системі, що знайшло свій вияв у різноманітних формах невдоволень — від відкритого засудження окупації ЧССР до поширення листівок, прокламацій, здійснення інших протестних акцій.

Загалом події «Працької весни» стали важливим явищем суспільно-політичного життя Європи другої половини ХХ ст., однією з найсерйозніших політичних криз у соціалістичному таборі. Вони також вплинули на подальшу зовнішню і внутрішню політику СРСР та діяльність радянських репресивних структур.

Ідеї «Працької весни» неабияким чином вплинули на зародження, вже на новому витку історії, антиавторитарних ідей, що втілилися на практиці у 80-х рр. ХХ ст., призвели, зрештою, до зміни суспільного устрою в СРСР і країнах Східної Європи.

- ¹ Державний архів Тернопільської області, ф. П-1, оп. 1, спр. 4014, арк. 19.
- ² Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. П-5, оп. 7, спр. 822, арк. 9–10.
- ³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 25, спр. 28, арк. 125.
- ⁴ Там само, спр. 28, арк. 106.
- ⁵ Там само, спр. 877, арк. 9.
- ⁶ Там само, спр. 391, арк. 24.
- ⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 877, арк. 105.
- ⁸ Галух А. В августе 1968 года советских солдат на чешской земле встречали с плакатами: «Оккупанты, убирайтесь вон!». *Факты и комментарии*. 2000. 19 авг.
- ⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 33, арк. 16.
- ¹⁰ Там само, спр. 31, арк. 141.
- ¹¹ Там само, арк. 142.
- ¹² Малинкович В. В августе 1968 года киевская интеллигенция промолчала. Как было разделано украинское шестидесятничество. *Киевские ведомости*. 2000. 16 окт.
- ¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 31, арк. 141.
- ¹⁴ Там само, спр. 33, арк. 132.
- ¹⁵ Зілгалов В. Празька весна. *Пороги*. 1998. № 3. С. 8.
- ¹⁶ Стыкалин А. С. Новое свидетельство о роли советского фактора в чехословацких событиях 1968 года (к выходу в свет мемуаров генерала А. М. Майорова). *Славяноведение*. 2001. № 1. С. 79.
- ¹⁷ Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХО), ф. 487, оп. 18, спр. 38, арк. 128.
- ¹⁸ Державний архів Запорізької області (далі — ДАЗО), ф. П-102, оп. 4, спр. 537, арк. 51.
- ¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 27, арк. 12–13.
- ²⁰ Там само, спр. 32, арк. 4–5.
- ²¹ Там само, спр. 32, арк. 5.
- ²² Шелест П. Е. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. М.: Edition q, 1995. С. 314.
- ²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 183, арк. 68.
- ²⁴ Там само, спр. 1044, арк. 59.
- ²⁵ Житник В. Прага. VIII. 1968. *Слов'янське віче — XXI століття*. 1998. № 3. С. 33–34.
- ²⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України), м. Дніпро, спр. П-24613, т. 7, арк. 164.
- ²⁷ Державний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 52, спр. 72, арк. 74.
- ²⁸ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі — ЦДАМЛМ України), ф. 590, оп. 1, спр. 803, арк. 129–135.
- ²⁹ Там само, спр. 872, арк. 38.
- ³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 40, арк. 143.
- ³¹ Шелест П. Е. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. М.: Edition q, 1995. С. 316.
- ³² ЦДАМЛМ України, ф. 581, оп. 2, спр. 302, арк. 39.
- ³³ Краглік В. Як я вітав Празьку весну і став дисидентом. *Зона*. 1992. № 3. С. 99–101.
- ³⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 342, арк. 135.
- ³⁵ Там само, спр. 64, арк. 38–39 зв.
- ³⁶ ГДА СБ України, м. Черкаси, спр. 12237-ФПД, т. 1, арк. 26–33.

- ³⁷ Турбовець В. Громадянин. *Липовецькі вісті (громадсько-політичний тижневик Липовецької районної державної адміністрації Вінницької області)*. 2001. 3 липня.
- ³⁸ Шелест П. Е. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. М.: Edition q, 1995. С. 404.
- ³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 64, арк. 59–60.
- ⁴⁰ ДАТО, ф. П-1, оп. 1, спр. 4105, арк. 24.
- ⁴¹ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО), ф. П-3, оп. 10, спр. 248, арк. 2.
- ⁴² Сергійчук В. Празька весна та її відгомін в Україні. *Український світ*. 1998. № 4–6. С. 38.
- ⁴³ ДАЗО, ф. П-102, оп. 4, спр. 566, арк. 42.
- ⁴⁴ Там само, спр. 537, арк. 43.
- ⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 38, арк. 62–63.
- ⁴⁶ Там само, спр. 64, арк. 55.
- ⁴⁷ Там само, арк. 56–57.
- ⁴⁸ ГДА СБ України, м. Чернівці, спр. П-3658, арк. 2, 104.
- ⁴⁹ Там само, спр. 256, арк. 18.
- ⁵⁰ Віднянський С. В., Постоловський Р. М. Українці Чехословаччини в демократичному русі (1968–1969 рр.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ. 1997. Вип. 6, С. 54–66.
- ⁵¹ Марченко А. Т. Відкритий лист до комуністичних газет. *Сучасність*. 1968. № 11. С. 114–118.
- ⁵² Неврлий М. Слов'янський контекст шістдесятництва. *Сучасність*. 2000. № 1. С. 103.
- ⁵³ Прокоп М. Лекція чехо-словацької революції. Спроба перших підсумків. *Сучасність*. 1968. № 11. С. 62–74.
- ⁵⁴ Камінський А. «Жовтневий» аспект «Празької весни». *Сучасність*. 1974. № 10. С. 96–105.
- ⁵⁵ На оборону культури та її діячів на Україні. *Сучасність*. 1970. № 5. С. 60–62.
- ⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 159, арк. 46–47.
- ⁵⁷ Див.: Дмитрук В. І. Перший секретар ЦК КПУ П. Ю. Шелест в чехословацьких подіях 1968 року. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей*. Київ: Рідний край, 2001. Вип. 12. С. 70–79.
- ⁵⁸ Кравчук П. Без недововок: Спогади. К.: Літературна Україна, 1995. С. 125–126.
- ⁵⁹ Див. докладніше: Дмитрук В. І. Вплив подій у Чехословаччині на активізацію релігійного життя греко-католиків в Україні наприкінці 60-х рр. XX ст. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст.* Київ, 2005. Вип. 29. С. 204–213.
- ⁶⁰ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 032915.
- ⁶¹ ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 24994-П.
- ⁶² ГДА СБ України, м. Кропивницький, спр. 12541-П.
- ⁶³ ГДА СБ України, м. Черкаси, спр. 12237-ФПД.
- ⁶⁴ Там само, спр. 12239-ФПД.
- ⁶⁵ ГДА СБ України, м. Житомир, спр. 29792-П.
- ⁶⁶ Див. докладніше: Дмитрук В.І. Україна не мовчала: Реакція українського суспільства на події 1968 року в Чехословаччині. Київ, 2004. 314 с.; Дмитрук В. І. «Празька весна» і Україна. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2008. № 1/2. С. 7–37; Dmytruk W. Der “Prager Frühling” und seine Folgen in der Ukraine. *Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968*. Beiträge. Böhlau-Verlag–Köln–Weimar–Wien, 2008. S. 941–959; Дмитрук В.І. Возрастаніе протестных настроений среди населения Украины в связи с событиями

1968 года в Чехословакии. «Пражская весна» 1968 года и советские республики. Реакция власти и общества: Сборник научных статей. Москва–Грац–Вена–Ставрополь–Ростов-на-Дону: Изд-во Ставропольского государственного университета, 2009. С. 62–90; Дмитрук В. І. «Празька весна» 1968. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Київ: Наук. думка, 2011. Т. 8. С. 484–485.

REFERENCES

1. Dmitruk, V.I. (2009). Vozrastanie protestnykh nastroyeniye sredi naseleniya Ukrainy v svyazi s sobytiyami 1968 goda v Chekhoslovakii. *Prazhskaya vesna 1968 goda i sovetskie respubliki. Reaktsiya vlasti i obshchestva*. Moskva–Grats–Vena–Stavropol–Rostov-na-Donu: Izd-vo Stavropolskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
2. Dmytruk, V.I. (2001). Pershyi sekretar TsK KPU P.Iu.Shelest v chekhoslovatskykh podiiakh 1968 roku. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*, 12, 70–79 [in Ukrainian].
3. Dmytruk, V.I. (2004). *Ukraina ne movchala: Reaktsiia ukrainskoho suspilstva na podii 1968 roku v Chekhoslovachchyni*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
4. Dmytruk, V.I. (2005). Vplyv podii u Chekhoslovachchyni na aktyvizatsiiu relihiinoho zhyttia hreko-katolykiv v Ukraini naprykintsi 60-kh rr. XX st. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*, 29, 204–213 [in Ukrainian].
5. Dmytruk, V.I. (2008). Prazka vesna i Ukraina. *Z arkhiviv VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1/2, 7–37 [in Ukrainian].
6. Dmytruk, V.I. (2011). Prazka vesna 1968. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 8). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
7. Dmytruk, W. (2008). Der Prager Frühling und seine Folgen in der Ukraine. *Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968. Beiträge*. Böhlau–Verlag–Köln–Weimar–Wien [in German].
8. Galukh, A. (2000). V avguste 1968 goda sovetskikh soldat na cheshskoy zemle vstrechali s plakatami: Okkupanty, ubiraytes von! *Fakty i kommentarii*, 19 avg. [in Russian].
9. Kaminskyi, A. (1974). Zhovtnevyi aspekt Prazkoi vesny. *Suchasnist*, 10, 96–105 [in Ukrainian].
10. Krahlik, V. (1992). Yak ya vitav Prazku vesnu i stav dysydentom. *Zona*, 3, 99–101 [in Ukrainian].
11. Kravchuk, P. (1995). *Bez nedomovok: Spohady*. Kyiv: Literaturna Ukraina [in Ukrainian].
12. Malinkovich, V. (2000). V avguste 1968 goda kievskaia intelligentsiia promolchala. Kak bylo razdelano ukrainskoe shestidesyatnichestvo. *Kievskie vedomosti*, 16 okt. [in Russian].
13. Marchenko, A.T. (1968). Vidkrytyi lyst do komunistychnykh hazet. *Suchasnist*, 11, 14–118 [in Ukrainian].
14. Na oboronu kultury ta yii diiachiv na Ukraini. *Suchasnist*, 5, 60–62 [in Ukrainian].
15. Nevryli, M. (2000). Slovianskyi kontekst shistdesiatnytstva. *Suchasnist*, 1, 103 [in Ukrainian].
16. Prokop, M. (1968). Lektsiia chekho-slovatskoi revoliutsii. Sproba pershykh pidsumkiv. *Suchasnist*, 11, 62–74 [in Ukrainian].
17. Serhiichuk, V. (1998). Prazka vesna ta yii vidhomin v Ukraini. *Ukrainskyi svit*, 4–6, 38 [in Ukrainian].
18. Shelest, P.Ye. (1995). ...*Da ne sudimy budete. Dnevnikovye zapisi, vospominaniya chlena Politbyuro TsK KPSS*. Moskva: Edition q [in Russian].

19. Stykalin, A.S. (2001). Novoe svidetelstvo o roli sovetskogo faktora v chekhslovatskikh sobytiyakh 1968 goda (k vykhodu v svet memuarov generala A. M. Mayorova). *Slavyanovedenie*, 1, 79 [in Russian].

20. Turbovets, V. (2001). Hromadianyn. *Lypovetski visti (hromadsko-politychnyi tyzhnevnyk Lypovetskoï raionnoi derzhavnoi administratsii Vinnytskoi oblasti)*, 3 lypnja [in Ukrainian].

21. Vidnianskyi, S.V., & Postolovskyi R.M. (1997). Ukraintsi Chekhslovachchyny v demokratychnomu rusi (1968–1969 rr.). *Mizhnarodni zv'iazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky — International Relations of Ukraine: scientific searches and findings*. S.V. Vidnyanskyj (Ed.), 6, 54–66 [in Ukrainian].

22. Zhytnyk, V. (1998). Praha. VIII. 1968. *Slovianske viche XXI stolittia*, 3, 33–34 [in Ukrainian].

23. Zilhalov, V. (1998). Prazka vesna. *Porohy*, 3, 8 [in Ukrainian].